

УДК 355.426

Наслідки громадянських війн (соціально-політичний аналіз)

С.О. ВОВК

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Луганськ, Україна

E-mail: politolog_lnu@ukr.net

Авторське резюме

Особливий слід в історії будь-якої держави залишає громадянська війна. Будь-яка громадянська війна здійснюється не тільки за загальними, але й за своїми законами та правилами, із застосуванням відповідних сил та засобів, вона має свої військово-технічні та соціально-політичні риси. Внутрішні війни спричиняють гуманітарні, економічні, соціально-політичні, екологічні наслідки та наслідки у військовій сфері. Наслідки внутрішніх війн, переплітаючись та накопичуючись, розорюють та руйнують державу, призводять до загострення обстановки в окремих регіонах світу. Вони проявляються як безпосередньо під час військових дій, так і віддалено (непрямо) після завершення внутрішніх війн.

Отримання даних про наслідки громадянських війн повинно сприяти виключенню громадянської війни з арсеналу інструментів боротьби за політичну владу в державі.

Ключові слова: громадянська війна, наслідки війни, гуманітарні наслідки, економічні наслідки, соціально-політичні наслідки, екологічні наслідки, наслідки у військовій сфері.

The consequences of civil wars (socio-political analysis)

S.O. VOVK

Luhansk Taras Shevchenko national university, Luhansk, Ukraine

E-mail: politolog_lnu@ukr.net

Abstract

The special track in history of any state is abandoned by civil war. Any civil war is carried out not only by the general ways, but also under the laws and rules, with use of the corresponding forces and means, it has the military, technical and sociopolitical line. Civil wars lead to humanitarian, economic, sociopolitical, ecological consequences and consequences in the military sphere. Consequences wars, lead to a situation aggravation in separate regions of the world. Consequences show up both directly during military operations, and remotely (indirect) on completion of internal wars.

The receipt of data about the consequences of civil wars must assist the exception of war громадянської from the arsenal of instruments of race for political power in the state.

Keywords: civil war, war consequences, humanitarian consequences, economic consequences, sociopolitical consequences, ecological consequences, consequences in the military sphere.

В умовах інтеграції світового співтовариства в єдину взаємопов'язану систему будь-яка громадянська війна веде до стабілізації цієї системи. Навіть недовготривала громадянська війна спричиняє низку наслідків, ліквідація яких та подолання їх негативного впливу може розтягтися в часі на десятиліття. Громадянські війни розорюють і руйнують держави, в яких вони відбуваються, породжують нові потоки знедолених і вимушених переселенців, потребують від світового товариства значних зусиль (матеріальних, політичних і воєнних) для їх урегулювання.

Постановка проблеми. Наслідки громадянської війни з часом переплітаються та накопичуються, збільшують навіть глобальні проблеми, що стоять перед людством, такі як: голод, хвороби, забруднення навколишнього середовища, загроза застосування ядерної зброї. Наслідки таких війн здолати народ країни не може протягом багатьох років, відбувається накопичення наслідків громадянських війн сучасності, що призводить до формування протиріч, які не встигають розв'язуватися, вони консервуються на певний час і, як наслідок, виникають причини для нових воєнних

зіткнень різного характеру та масштабу. Необхідність отримання даних для глибокої й всесторонньої оцінки наслідків внутрішніх війн обумовлено тим, що використання цих даних може сприяти виключенню громадянської війни з арсеналу інструментів боротьби за політичну владу в державі.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання дослідження тих чи інших аспектів впливу громадянських війн на процеси внутрішньодержавного життя та на явища і події міжнародного життя були предметом вивчення низки вітчизняних та зарубіжних учених. Першу групу складають роботи, в яких були окреслені підходи до аналізу наслідків війн на воєнних конфліктів. Перш за все це дослідження радянських науковців С. Тюшкевича [10] та Б. Урланіса [11], роботи російських учених М. Жилиєва [4], А. Камір [5] та дослідження українських дослідників С. Мосова [8] та С. Сірого [9].

Другу групу включають у себе роботи, в яких громадянські війни досліджуються в історичному плані, вони представляють в основному фактологічний матеріал про вплив внутрішньої війни на суспільство, а також фор-

© С.О. Вовк, 2013

мулюють підсумки та уроки війни (І. Шавров та І. Джорджазде [6], О. Балдинюк [1]).

Третю групу складають дослідження, в яких розкриваються окремі види наслідків війн (Р. Мамін [7], Л. Черной [12], В. Шамрей та В. Литкін [13]). Ці дослідження дозволяють зосередити увагу на конкурентних особливостях тих чи інших громадянських війн.

Мета дослідження. Незважаючи на існування значної кількості наукових робіт, в яких досліджуються окремі наслідки світових війн, локальних війн та воєнних конфліктів, спостерігається дефіцит літератури, де б наслідки громадянських війн були досліджені в цілому, в комплексі. Метою статті є аналіз наслідків громадянських війн.

Виклад основного матеріалу. Громадянська війна, як і будь-яке збройне протистояння, з самого початку породжує цілу низку наслідків, які впливають на всі сфери життя як на рівні держави, так і на міжнародному рівні. Для того, щоб виокремити різні види наслідків, необхідно визначити поняття останніх. Наслідки війни – це складна, багатоелементна, рухлива в часі та просторі система факторів, що породжені війною та її результатами, і які впливають на розвиток господарства та систему міжнародних відносин [4, с.16].

Особливості громадянських війн дозволяють виокремити ряд змін на державному та міжнародному рівнях, у середовищі протистояння сторін під впливом збройного протистояння. Усі види наслідків можна об'єднати в п'ять великих груп відповідно до об'єктів впливу: гуманітарні, економічні, соціально-політичні, екологічні наслідки та наслідки у воєнній сфері.

Проаналізуємо кожну групу наслідків громадянських війн. Перша група – це гуманітарні наслідки. Вони мають фізичний, духовний, морально-психологічний вимір. Якщо говорити про фізичний вимір гуманітарних наслідків то це, перш за все, демографічні наслідки:

1. Найближчі складаються із прямих та непрямих втрат серед збройних сил та жертв мирного населення (в сучасних громадянських війнах на кожного вбитого військового припадає дев'ять загиблих серед мирного населення [8, с. 93]).

2. Віддалені демографічні наслідки викликані погіршенням умов відтворення населення під час війни і в перші післявоєнні роки (зниження народжуваності, збільшення дитячої смертності, погіршення стану здоров'я населення, скорочення чисельності чоловіків). Вони проявляються у вигляді дефіциту певних вікових категорій.

Переважно фізичний вимір гуманітарних наслідків мають і страждання біженців, емігрантів та переміщених осіб, бо громадянська війна призводить до збільшення потоків міграції. Їх позбавлення та страждання, як правило, пов'язані з руйнацією звичного укладу

життя, з втратою всього або частини майна, переміщенням на значні відстані (іноді до інших країн), відсутністю житла, роботи і взагалі засобів існування. Явище вимушеної міграції може приймати великі масштаби.

До наслідків духовного виміру відносяться масові настрої в суспільстві, різні соціально-психологічні синдроми. За думкою вчених військових медиків, як правило, проявами соціально-психологічних синдромів, стають недовірливе ставлення до навколишнього світу, соціальна відгородженість, відчуженість, відчуття спустошеності, безнадії та постійної загрози [13, с. 6]. Ці ознаки призводять до дизадаптації в міжперсональному, соціальному і професійному функціонуванні. Після повернення до мирного життя у більшості людей, що брали участь у військових діях, зберігалися переживання подій бойових часів, з'являлися роздратованість та спалахи гніву, порушення сну, кошмарні сновидіння, почуття загрози, загальна напруженість, конфліктність у професійній, сімейній та соціальних сферах, наростало негативне ставлення до соціальних структур суспільства, погіршення спілкування з оточуючими. До гуманітарних наслідків слід віднести й духовний стан суспільства, його реакція на громадянську війну. В цьому аспекті її наслідки фіксуються в пам'ятках культури та через них стають надбанням майбутніх поколінь. Крім того, саме відображення подій громадянської війни має суперечливий характер. З одного боку, під впливом політичної сили, що завоювала / відстояла політичну владу, через культури зображується бачення військових подій так званого офіційного характеру, а з іншого боку, представники переможеної сторони (здебільшого в еміграції) намагаються відобразити своє бачення подій громадянської війни, що відбулася в країні.

Друга група наслідків громадянських війн – економічні. Вони складаються з економічних витрат та матеріальних руйнувань, а також витрат світового господарства в цілому. Економічні витрати можуть бути прямими та непрямыми. До прямих економічних витрат відносяться бюджетні витрати з боку сторони проти якої ведеться боротьба (враховуючи особливості початку громадянських війн, такі витрати, як правило, не були заздалегідь заплановані); використання державних резервів, якщо такі були в країні; експропріація матеріальних цінностей у мирного населення; руйнування об'єктів виробничого та соціального призначення інфраструктури, житла, пам'яток історії та культури. Руйнування виникають як поточні наслідки війни, але їх негативний вплив на суспільство може відбуватися протягом тривалого часу, оскільки відбудова зруйнованого потребує величезних сил, коштів й часу.

До непрямих економічних витрат відно-

сяться відволікання більшої частини активного населення від виробництва; порушення зв'язків між містом та селом, між окремими галузями та економічними районами; зниження обсягу заощаджень; зміна структури споживання сировинних та інших матеріальних ресурсів; інфляція, збільшення грошової маси та поява нових грошових одиниць, що випростовуються протиборчою стороною. Непрямі економічні витрати приховані і на побутовому рівні непомітні, однак через деякий час вони здатні проявитися у вигляді зниження рівня освіти та погіршення стану здоров'я декількох майбутніх поколінь, загального зниження рівня інтелектуального потенціалу нації, погіршення якості життя взагалі всього населення країни.

У середньому кожна втрата під час бойових дій або у зв'язку з ними людина працездатного віку (а таких серед жертв громадянської війни в залежності від її інтенсивності і довготривалості 50-90 % жертв війни) – це за підрахунками вчених призводить з часом до десятків тисяч доларів нествореного національного продукту [5, с. 106].

Нестабільність, яку вносить громадянська війна, заважає ринку держави або певного регіону країни нормально функціонувати, знижує його ефективність або взагалі зводить її нанівець. Збільшення рівня інвестиційних ризиків призводить до відпливу іноземних інвестицій з держави. Так, під час громадянської війни в Анголі (квітень 1974 – лютий 1976 рр.) близько 90% промислових підприємств, що належали іноземному капіталу, припинили роботу, іноземні компанії відкликали своїх спеціалістів з технічних та торговельних підприємств [6, с. 196].

Громадянські війни чинять негативний вплив і на світове господарство. За думкою Л.Черного, головні трансформуючі впливи громадянських війн на світову ринкову економіку виражалися у наступних процесах: 1) перерозподіл географії кон'юнктурних, перш за все, інвестиційних ризиків; 2) зростання ролі воєнних, представників силових структур у складі національних еліт, що розробляють народні господарчі стратегії та беруть участь у вирішенні ключових, у тому числі економічних, рішень; 3) стійке підвищення у світовій економіці і в національних виробничих програмах частки воєнного сегмента в господарчій діяльності; 4) мультиплікативний вплив інновацій, що розробляються у воєнному сегменті господарств, на загальний «рельєф», структуру і на технологічний прогрес світової економіки; 5) внутрішні війни стали не тільки черговим імпульсом економічних перебудов різного масштабу, але й виходили за ареали воюючої країни, реалізовувалися у вигляді еволюції народних господарств країн, що підтримували одну з протиборчих сторін [12, с. 54]. Наприклад, під

час громадянських війн епохи протистояння соціалістичної та капіталістичної систем простежувалися еволюція господарств США та їхніх союзників по «західному блоку» в напрямку формування «економіки розвитку».

Простежується негативний вплив внутрішніх війн на світове господарство або на регіональні економічні інтеграційні процеси. Це проявляється у втраті традиційних джерел сировини та ресурсів, ринків збуту продукції, порушення торговельних комунікацій, ліній зв'язку, скорочення або припинення фінансування міжнародних проектів, збільшення цін на окремі види продукції. Так, громадянська війна в Сирії призвела до помітного скорочення обсягів експорту сирійських фініків та зростання цін на них на ринках сусідніх країн. Так, тільки в Туреччині фініки в 2013 р. коштують на 5 % дорожче, ніж у 2012 р. [2].

До економічних наслідків громадянських війн сучасності слід віднести і затрати міжнародних організацій під час проведення миротворчих операцій та операцій із захисту мирного населення. Так, під час громадянської війни в Боснії і Герцеговині та в Хорватії всього з листопада 1991 р. по березень 1993 р. затрати Управління верховного комісара ООН у справах біженців у зв'язку з операцією по наданню гуманітарної допомоги склали 319,5 млн. доларів США [1, с.68].

Третю групу складають соціально-політичні наслідки. Вони проявляються як вплив збройного протистояння на внутрішні соціальні процеси, що відбуваються в країні, що охоплена громадянською війною. До соціально-політичних наслідків слід віднести:

1. Порушення соціальної структури суспільства та зміни у співвідношенні соціальних і політичних сил. Зростає соціальна напруженість як наслідок зубожіння населення.

2. Збільшення рівня впливу правлячої політичної сили на всі сфери суспільства. Це, перш за все, оголошення надзвичайного стану на частині території, що охоплена збройною боротьбою, або по всій країні, розширення повноважень силових структур.

3. Обмеження демократичних свобод, нехтування іноді природними правами людини, такими як право на життя. Відбувається захоплення заручників та їх знищення, розстріли мирного населення, полонених.

4. Прискорення процесу деградації суспільства, зростає рівень зубожіння та пов'язаних з ним соціальних вад, погортається злочинність (здебільшого вона стає збройною), посилюється політичний екстремізм.

Ступінь загострення соціальних процесів у суспільстві прямо пропорційна гостроті самої збройної боротьби. Вона призводить до переорієнтації енергії, волі, праці, свідомості, духовних та фізичних сил людей, що знаходяться по різні боки.

З початком громадянської війни змінюється статус держави на міжнародній арені, змінюється баланс сил на політичній арені окремого світового регіону. Інколи внутрішня війна впливає і на майбутній перебіг подій у всьому світі. Так, громадянська війна в Росії 1918 – 1920 рр. призвела до поділу світу на дві системи: соціалістичну та капіталістичну.

Четверта група – екологічні наслідки громадянської війни. Вони можуть бути випадковими, тобто ті, що виникли як побічний наслідок бойових дій, так і запланованими, коли об'єктами бойового впливу стають локальні або регіональні екосистеми. До планових можна віднести екологічні наслідки, що викликані руйнуванням гребель, дамб, електростанцій. Вони можуть проявлятися як знищення рослинності, посівів, родючих ґрунтів, підрив природної рівноваги нестабільних регіональних екосистем, щоб таким чином зменшити \ знищити економічну базу протиборчої сторони. Так, під час громадянської війни в Анголі (квітень 1974 – лютий 1976 рр.) урядові війська використовували тактику знищення посівів за допомогою гербіцидів та дефоліантів [6, с. 199].

Тяжкі екологічні наслідки можуть бути викликані застосуванням зброї масового знищення. Так, застосування хімічної зброї в березні 2013 р. під час громадянської війни в Сирії, що триває й сьогодні, призвело до потрапляння токсичних речовин до навколишнього середовища в трьох місцях країни, у тому числі в одному з передмість Хан аль-Ассал [3].

Під час бойових дій із застосуванням артилерійської зброї ґрунти забруднюються важкими металами, що, в свою чергу, тягне за собою пригнічення росту та розвитку рослин, зниження врожайності сільськогосподарських культур, погіршення якості зерна та овочів у майбутньому. З часом врожай буде відображати наслідки потрапляння до ґрунту важких металів. Відповідно до дослідів, оскільки у рослин існує захисний механізм від проникнення в них важких металів, то найбільш низький вміст спостерігається у бульбах картоплі, а найбільш високий – у молодій капусті та зелені культурних рослин [6, с. 351].

Лісові пожежі у воєнний період, коли не робляться спроби їх погашення протиборчими сторонами або навпаки пожежі використовуються як засіб боротьби з протиборчою стороною, мають не менш серйозні екологічні наслідки. Таким чином не тільки знищується деревина як сировина, але й відбувається порушення лісових екосистем, коли в масовому порядку гинуть тварини, птахи, комахи та середовища для їхнього існування. На місцях пожеж створюються сприятливі природні умови для розмноження комах-шкідників і для розвитку грибкових захворювань. Лісні ресурси після проходження пожеж практично втрача-

ють свої водорегулюючі, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні та екологічні функції.

Під час горіння лісової пожежі в атмосферне повітря надходить велика кількість вуглеводнів та окислів вуглецю, зважених часток, при високій інтенсивності спостерігається емісія озону, яка може доходити до 150-200 мкг/м³ [7, с. 361]. Лісові пожежі в горах мають найбільш небезпечні в умовах гірської місцевості, бо це призводить до порушення природного водного режиму, посилення селевих потоків і виникнення ґрунтової ерозії.

Степові пожежі завдають також помітного екологічного збитку навколишньому середовищу. При температурі 6000 С_о, яка зазвичай фіксується при горінні сухої трави, відбувається стерилізація ґрунту в межах сантиметрового шару, і як наслідок відбувається загибель мікроорганізмів, комах і черв'яків [7, с. 362].

Пожежі в містах – супутники бойових дій та герильї (міської партизанської боротьби, специфічної форми громадянської війни) поставляють до навколишнього середовища (в атмосферу, ґрунти, водні об'єкти) аерозолі важких металів, зважені речовини, канцерогени та інші шкідливі інгредієнти.

П'ята група – наслідки у воєнній сфері. Кожна війна стає перевіркою воєнної організації суспільства, принципів воєнного будівництва та бойового застосування збройних сил, удосконалення існуючої або випробування нової зброї.

Прикладом певного вдосконалення зброї може слугувати розробка Н. Махном принципів побудови тачанки. Отаманом була розроблена ціла система ведення бою з таким специфічним видом «зброї». Під час же громадянської війни в Іспанії, яка за своєю суттю була широкомасштабною, пройшли перевірку деякі воєнно-теоретичні положення, що стосуються форм і способів ведення військових дій, особливо в організації наступальних та оборонних операцій, методах ведення тотальної війни. Щільне бомбардування та обстріли міст і поселень, масові розстріли цивільного населення, морський розбій, ідеологічні диверсії. В Іспанії також пройшли випробування новітні засоби збройної боротьби. Німецькі фашисти перетворили країну в величезний полігон, на якому випробували нові зразки зброї та бойової техніки і механізми її застосування. Німецькі війська випробували на полі бою майже всі новітні типи літаків, що випускалися в Німеччині («Дорнье -17», «Хейнкель - 51», «Юнкерс - 88», «Мессершміт - 109»), зразки зенітної та протитанкової артилерії, стрілецької зброї, танків, бронемашин. Німецький генерал Рейнехау відверто зізнався, що Іспанія стала не тільки вищою школою війни для Німеччини, а була більш кориснішою, ніж 10 років навчання в мирних умовах [6, с. 72].

Під час громадянської війни в Анголі (квітень 1974 – лютий 1976 рр.) португальські інтервенти, що підтримували урядові війська, використовували засоби «психологічної війни»: підкуп, шантаж, терор, розпалювання міжплемінної ворожнечі тощо [6, с. 199].

До окреслених вище гуманітарних, економічних, соціально-політичних, екологічних наслідків та наслідків у воєнній сфері, слід додати тенденції у розвитку негативних наслідків сучасних внутрішніх війн. Так, спостерігається збільшення прямих та непрямих економічних витрат. Ця тенденція обумовлена низкою обставин: ускладнення та здорожчання нових систем зброї, масовою «технізацією» збройних сил, зростанням руйнівної сили зброї. Також безперечним є збільшення людських втрат, особливо серед мирного населення. За статис-

тичними даними ООН останні переважають серед загальної кількості прямих демографічних втрат. Крім того, відбувається зростання екологічних наслідків війни в результаті застосування сучасної зброї, особливо зброї масового знищення. І останнє, відбувається інтернаціоналізація громадянських війн, що пов'язано із взаємозалежністю регіонів сучасного світу, процесами глобалізації, активізацією діяльності міжнародних організацій (особливо в рамках миротворчих операцій).

Висновки. Негативний вплив громадянських війн чітко простежується в їхніх наслідках у гуманітарній, економічній, соціально-політичній, екологічній та воєнній сферах. Наслідки проявляються як безпосередньо під час військових дій, так і віддалено (непрямо) після завершення внутрішніх війн.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Балдинюк О.В. Захист уразливих груп населення під час громадянської війни в Боснії і Герцеговині та в Хорватії в рамках миротворчого втручання ООН [Текст] / О.В. Балдинюк // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 4. – К., 2000. – С.63 – 71.
2. Война в Сирии ударила по карманам турок [Електронний ресурс] // РосБизнесКонсалтинг. Экономика. – 2013. – 10 июля. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/economics/10/07/2013/865466.shtml> – Назва з екрана.
3. До Сирии прибула група експертів ООН з хімічної зброї [Електронний ресурс] // Голос Америки. – 2013. – 19 серпня. – Режим доступа: <http://ukrainian.voanews.com/content/syria/1732362.html> – Назва з екрана.
4. Желяев М.Л. Социально-философский анализ последствий войн и военных конфликтов XX века: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 [Текст] / Марк Леонардович Желяев / Военная орденов Ленина, Октябрьской революции и Суворова академия имени Ф.Э. Дзержинского. – М., 1996. – 174 с.
5. Карим А.А. Война и общество: социально-демографический аспект: дис. ...канд. филос. наук: 22.00.04 [Текст] / Аль Амир Хасан Абдуль Камир / Институт социально-политических исследований РАН. – М., 1993. – 135 с.
6. Локальные войны: История и современность [Текст] / [И.И. Джорджадзе, В.В. Ларионов, Н.А. Антонов и др.]; под ред. И.Е. Шаврова. – М.: Воениздат, 1981 – 304 с.
7. Мамин Р.Г. Экология войны [Текст] / Р.Г. Мамин. – М.: Экономика, 2011 – 492 с.
8. Мосов С.П. Война или мир – выбор за человечеством: монография [Текст] / С.П. Мосов. – К.: Румб, 2007. – 261 с.
9. Сірий С.В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних відносин та регіонального розвитку» [Текст] / Сергій Володимирович Сірий / НАН України Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2008. – 20 с.
10. Тюшкевич С.А. Война и современность [Текст] / С.А. Тюшкевич. – М.: Наука, 1986 – 215 с.
11. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы: Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв. (Историко-статистическое исследование) [Текст] / Б.Ц. Урланис. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 567 с.
12. Черной Л. Войны как фактор мирохозяйственной трансформации: ретроспектива и настоящее [Текст] / Л. Черной // Российский экономический журнал. – 2003. – № 8. – С. 53 – 65.
13. Шамрей В.К. Динамика личностных изменений у ветеранов локальных войн и вооруженных конфликтов [Текст] / В.К. Шамрей, В.М. Лыткин // Военно-медицинский журнал. – 2006. – № 7. – С. 5 – 10.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2013

REFERENCES:

1. Baldyniuk, O.V. Zakhyst urazlyvykh hrup naselennia pid chas hromadianskoi viyny v Bosnii i Hertsohovyni ta v Khorvatii v ramkakh myrotvorchoho vtruchannia OON (Defence of vulnerable groups of population during hromadians' koi of war in Bosnia and Gerzegovina and in Croatia within the framework of peacemaking intervention from UNO). *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 2003, no. 4, pp. 63 – 71.
2. Voyna v Sirii ydarila po karmanam turok (War in Syria struck on pockets turk). *RosBiznesKonsaltinh*, 2013, 10 iulia. Regime to access: <http://top.rbc.ru/economics/10/07/2013/865466.shtml>.
3. Do Sirii prybula hrupa ekspertiv OON z khimichnoi zbroi (To Syria an arriving group of experts of UNO is from a chemical weapon). *Holos America*, 2013, 19 serpnia. Regime to access: <http://ukrainian.voanews.com/content/syria/1732362.html>.
4. *Zhylyiaiev, M.L. Sotsialno-filosofskii analiz posledstviiv voin i voennykh konfliktov XX veka: dis. ...kand.*

- filosof. nauk: 09.00.01 (Socially-philosophical analysis of consequences of wars and soldiery conflicts of XX century). *Voennaia ordenov Lenina, Oktiabrskoi revoliutsii i Suvorova akademiia imeni F. E. Dzerzhinskoho*. Moskva, 1996. 176 p.
5. *Karim, A.A.* Voina i obshchestvo: sotsialno-demograficheskii aspekt: dis. ...kand. filosof. nauk: 22.00.04 (War and society : socially-demographic aspect). *Institut sotsialno-politicheskikh issledovani RAN*. Moskva, 1993. 136 p.
6. *Localnie voini: Istiriia i sovremennost* (Local wars: History and contemporaneity). Moskva, 1981. 304 p.
7. *Mamin, R.G.* Ekolohiia voiny (War ecology). Moskva, 2011. 492 p.
8. *Mosov, S.P.* Voina ili mir – vibor za chelovechestvom (War or world is a choice after humanity). Kyiv, 2007. 261 p.
9. *Siryi, S.V.* Sotsialno-politychnyi kontekst lokalnykh viin i voiennykh konfliktiv v umovakh hlodalizatsii: af-toref. dis. ...kand. polit. nauk: 23.00.04. (A socio-political context of local wars and soldiery conflicts is in the conditions of globalization) *NAN Ukrainy Institut ekonomiki i mizharodnykh vidnosyn*. Kyiv, 2008. 20 p.
10. *Tiushkevich, S.A.* Voina i sovremennost (War and contemporaneity). Moskva, 1986. 215 c.
11. *Uranis, B.Ts.* Voina i norodonaselenie Evropy: Liudskie poteri vooruzhennykh sil evropeiskikh stran v voinkakh XVII-XX vv. (istorikostatisticheskoe issledovanie) (Wars and population of Europe: the still Human losses of military powers of the European countries in wars of XVII - XX centuries (historical-statistical research)). Moskva, 1960. 567 p.
12. *Chernoi, L.* Voyny kak factor mirokhoziaistvennoi transformatsii: retrospektiva i nastoiashchee (War as a factor in world economic transformation: retrospective view and contemporaneity). *Rossiiskii ekonomicheskii zhurnal*, 2003, no. 8, pp. 53 – 65.
13. *Shamrei, V.K.* Dinamika lichnostnykh izmenenii u veteranov lokalnykh voyn i vooruzhtnykh (Dynamics of personality changes for the veterans of local wars and armed conflicts). *Voенno-meditsinskii zhurnal*, 2006, no. 7, pp. 5 – 10.

Вовк Світлана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2
E-mail: vovk_sa_79@ukr.net

Vovk Svitlana Oleksandrivna – PhD in historical science, associate professor, doctoral candidate
Luhansk Taras Shevchenko national university
Address: 2, Oboronna Str., Luhansk, Ukraine, 91011
E-mail: vovk_sa_79@ukr.net